

امکان سنجی اتخاذ راهبرد دینی در طراحی (نمونه مطالعاتی اسلامی سازی طراحی صنعتی)

سید علی فارغ^۱، هانیه خاکشور^۲

^۱ عضو هیأت علمی دانشکده طراحی اسلامی دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران.

^۲ دانشجوی مقطع تحصیلی کارشناسی ارشد رشته طراحی صنعتی دانشگاه هنر اسلامی تبریز، تبریز، ایران.

نام نویسنده مسئول:

سید علی فارغ

چکیده

در این نوشتار جایگاه طراحی به عنوان یک راهبرد، در جامعه انسانی مورد توجه قرار گرفته است. از عوامل ظهور پیشرفته ترین صور علوم در یک جامعه می توان وجود فضای باز پژوهشی و به طبع آن امکان بیان دیدگاه و تردیدهای متخصصان در حوزه علم را مطرح نمود. اما در عصر حاضر که رشد معرفت تحت تأثیر نظامی داروینی است که بر نظریه ها حاکم است؛ طبیعتاً حق بقا با نظریه ی موفق تر خواهد بود؛ لذا دیگر مجالی برای راه اشتباه پیمودن و یا اشتباهی پیمودن راه نیست. برخی از اهداف این پژوهش روشننگری در نحوه ارائه فرضیه و در مواقع خاص استعاره است. بدین منظور تعداد زیادی سوال در پی هر بخش مطرح شده است که مقصود این پژوهش پاسخ دهی به آنها نبوده؛ بلکه انتظار رفته است در جریان فرضیه سازی همین انواع سوالات به عنوان پارامترهای ارزیابی پرسیده شده باشند. اگرچه جامعه ی مورد توجه در این پژوهش جامعه اسلامی بوده اما سعی بر آن شده است که مطالب بیان شده جامعیت داشته باشند و بنابراین می توان آن را چشم اندازی بر اعمال استراتژی خاص ادیان بر روند طراحی در هر جامعه دانست.

واژگان کلیدی: فرضیه، استعاره، طراحی صنعتی، طراحی اسلامی، مهندسی کانسی، معنویت، گشتالت، ایدئولوژی.

مقدمه

رشته تحصیلی «طراحی صنعتی» از ابتدای تأسیس دانشگاه هنر اسلامی تبریز در مهر ماه سال ۱۳۷۸ در قالب گروه آموزشی و پژوهشی طراحی صنعتی (زیر مجموعه دانشکده هنرهای کاربردی این دانشگاه) راه اندازی گردید. این دپارتمان پس از گذشت بیش از ۱۵ سال سابقه تربیت دانشجو در مقاطع تحصیلی کارشناسی و کارشناسی ارشد، از نیمه دوم سال تحصیلی ۹۴-۱۳۹۳ بطور مستقل تحت عنوان دانشکده «طراحی اسلامی» تغییر نام داد.

از آنجا که این تغییر صرفاً در عنوان این دانشکده دارای سابقه نسبتاً چشمگیر روی داد، نمی توان آن را معلول تحول در ساختار و محتوای آموزش عالی و ایده دانشگاه اسلامی و اسلامی کردن علوم که در آن ایام در میان محافل دانشگاهی حوزه هنر و علوم انسانی متداول بود، دانست. لذا در بدو امر مخالفت ها و انتقاداتی از سوی تحصیل کردگان و محصلین، و نیز صاحب نظران و متخصصین آموزش و پژوهش حوزه طراحی صنعتی مطرح گردید که در جای خود شایسته تأمل است؛ لیکن بدیهی است رد و انکار هر بدعتی در جعل واژه ها و ابداع مفاهیم، بسیار سهل تر از ایجاب و اثبات آن است و تعریف اصطلاح و تعبیر ترکیبی «طراحی اسلامی» نیز از این اصل مستثنی نیست.

صاحب نظران حوزه فلسفه علم، علی الاتفاق بر این امر واقف هستند که در عصر حاضر و در عرصه ی حکومت رانی نظام داریونی، در میان تئوری های علمی تنها نظریه ای باقی می ماند که دقیق، جامع و به تعبیری موفق ترین و بهترین باشد. چنانچه نتوان فرضیه ای را مورد ابطال پذیری قرار داد دیگر فرضیه نخواهد بود و این چنین است که گاهی پای استعارات به علوم وارد می شود. در هر جامعه هر چه علوم امکان پیشروی داشته باشند عرصه فناوری با سرعت بیشتری پیشرفت خواهد کرد و در نتیجه ی آن جامعه پیشرفته تری ساخته خواهد شد. از جوامع موفق به ژاپن و چین می توان اشاره کرد، احساس آنها این نیست که کسب علم و تکنولوژی غربی سنت های فرهنگی آنها را تخریب می کند. آنها بر این موضوع واقف هستند که قوانین، سنت ها و ویژگی های علم، جهانی و عمومی است و لذا با شعارهایی چون: علم ژاپنی یا علم چینی فریفته نشده اند چرا که به گفته ی اسلاوی ژیزک^۱، استدلال مارا با فرهنگمان تنها بگذارید شکست می خورد. با نگاهی به تاریخ می بینیم که از کلیسای قرون میانه، جنگ ایمان و علم در گرفته بود تا اینکه در واتیکان، ۹ می ۱۹۸۳، در مراسم ویژه ای که برگزار شد، عالی جناب پاپ از نیاز انسان به رسیدن به معرفت و فراگیری علوم سخن به میان آوردند و بدین ترتیب بر بلوغی تاکید کردند که کلیسا در ارتباط با علم بدان دست یافته بود. از سوی دیگر موریس بوکائیل^۲ در مقاله اش با عنوان "انجیل، قرآن، علم" به عدم وجود تعارض در توصیفات موجود از پدیده های طبیعی، در حتی یک آیه از قرآن با آنچه که از کشف هایمان در علوم بدست آورده ایم، اذعان داشته است. امام محمد غزالی نیز در رابطه با زوال علوم در کشور های اسلامی معتقد است که چیزی در علم نیست که با حقیقت مذهب در تضاد باشد از این رو جنایت های عمده برضد مذهب را به کسانی اطلاق می دهد که تصور می کنند با انکار علوم از مذهب دفاع می کنند. با توجه به مطالب مطرح شده در محیط رقابتی فعلی علوم، تنها راه بازگشت به دوران عروج کشور های اسلامی در حوزه علم ادای دین خود به علوم و دوری از تعصبات دامن گیر به وسیله ی ارزش دهی توسط معیار های علمی است که این امر ضرورت پژوهش حال حاضر در نظر گرفته شده است. همانطور که کندی^۳ فیلسوف مسلمان عراقی معتقد بوده است حقایق شایستگی آن را دارند که از هر منبعی که صادر شده اند پذیرفته شوند؛ و این امر را موجب کم ارزش شدن و یا خوار شدن کسی نمی دانند. به عقیده روت: حتی اگر زبان علم، مجموعه ای از حقایق باشد، استفاده از زبان و بیان آن حقایق می تواند نه علم که هنر باشد چرا که گوینده قادر به جهت دهی اذهان مخاطبان خود به سوی میل شخصی اش می باشد. از سوی دیگر اعتقاد دیویدسون^۴ بر این است که خاصیت الفاکندگی استعاره ها از مقوله ی روان شناختی است. او شنیدن یک استعاره را به سان دیدن تابلو نقاشی می داند. بدین ترتیب اوج هنرنمایی ما در هنگامی که استعاره را به دنیای علم وارد می کنیم بسته به این است که چه تصویری در اذهان ترسیم خواهیم نمود و چه مفاهیم و احساساتی را به آنها انتقال می دهیم. در جامعه علمی این تصویر سازی توسط معیاری به نام تأثیر گذاری سنجیده می شود.

پیشینه پژوهش

تنها یک پژوهش در باب موضوع مورد بحث انجام شده است؛ سید علی فارغ در سال ۱۳۹۶ تحت عنوان "بررسی تطبیقی واژه ی طراحی اسلامی از منظر علامه ی جعفری" که در آن مجعول بودن این واژه مورد بررسی قرار گرفته است. بدین ترتیب تمامی مطالب نوشته شده ی این پژوهش به شیوه ای کتابخانه ای و استدلالی و به طریق دیالکتیک صورت گرفته است.

¹ Slavoj Žižek² mavrice bvacile³ Al kindi⁴ Donald Davidson

فرضیه چیست؟

در جامعه ی انسانی هنگامی که نیازی احساس شود و به درستی طرح و تحلیل شود اذهان فعال و آگاه به جنبش می افتند، پوشش های جدی به خرج داده و راه حل هایی را در شمایل یک نظریه عقلانی و قابل دفاع نمایان می کنند. نظریه پردازی، هنر تبیین کردن است. نظریه پردازان از طریق آنچه معتبر اما بی ارزش و آنچه با ارزش اما نامعتبر است، درک جدیدی از تردید قبلی ایجاد می کنند. این کار به آنها اجازه می دهد تا ایده های موقتی را به تبیین های قطعی بدل سازند که امور غیر عادی و مبهم را به امور عادی و واضح تبدیل می کند (میتوگ، ۱۳۹۵، ص. ۱).

تبیین عبارت است از نشان دادن فرآیند شکل گیری شئون مشهود نظام اجتماعی به دست آن شرایط (لیتل، ۱۳۸۱، ص. ۶۶). تمام فرضیه ها برای معنی داری باید در معرض ابطال پذیری^۵ قرار گیرند (بابی، ۱۳۹۰، ص. ۷۷۷). اگر نتوان شواهد تجربی متضاد با فرضیه به دست آورد، دیگر فرضیه نخواهد بود. در هر علمی با هر درجه از غموض و بسط یافتگی همواره این مشکل بزرگ هست که نمی توان براحتی دریافت که فلان تجربه، امتحان نظریه منظور ما محسوب می شود یا نه. نکته دیگر اینکه وقتی می توانیم دست به امتحان فرضیه ایی بکشاییم که راهی و ابزاری برای برآورد نتایج آن فرضیه داشته باشیم (راین، ۱۳۸۲، ص. ۷۸). آنچه که نتوان مورد محک تجربی قرار داد و صحت آن را بررسی کرد، فرضیه نیست، بلکه استعاره است (دباغ، ۱۳۹۳، ص. ۱۵۵).

ورود استعاره در علوم

گاهی دانشمندان با پدیده هایی رو به رو می شوند که برای آنها واژه ای در زبان طبیعی نمی یابند، به تعبیری ساختار جهان از ساختار زبان پیشی میگیرد و بحران واژگان^۶ پدید می آید؛ اصطلاحات استعاری این نقص را جبران و این شکاف را پر می کنند. از این دست استعارات می توان کلماتی چون "سیاه چاله" و "کرم چاله" را مثال زد (دباغ، ۱۳۹۳، ص. ۸۸). بنابر اعتقاد دباغ، استعاره ها علوم را آغاز میکنند و سپس بستر فرهنگی باعث رشد علوم می شود اما پس از اینکه به بلوغ برسند و عینی شوند راهی جدا از فرهنگ به پیش می گیرند (دباغ، ۱۳۹۳، ص. ۱۵۵). بر اساس نظر بیلر جونزسه دسته استعاره وجود دارد:

الف) استعاره هایی که تماماً برای ما جدید و نو هستند.

ب) استعاره هایی که در فهم آنها مشکلی نداریم.

ج) استعاره هایی که با آنها بسیار آشناییم.

می توان هر نوع استعاره ای را در علم مطرح ساخت، اما آن دسته از استعاره ها که مفید می افتند در جامعه علمی برگزیده می شوند (دباغ، ۱۳۹۳، ص. ۸۹).

سوال: آیا استعاره ی "طراحی اسلامی" آنقدر مفید بوده است که در جامعه علمی برگزیده شود؟

استعارات همانند مواظظ و رهنمون ها ابطال پذیر به معنای ساده آن نیستند، در عین اینکه تعاریف ضروری الصّدق هم نباید محسوب شوند. مثل هر رهنمون و موعظه دیگر، استعاره ها را از روی ثمربخشی و بی سودی شان می سنجند. اگرچه به طور غیر مستقیم ابطال پذیر هم می باشند؛ چراکه از طریق همین امور تجربی مشهودی که در عالم خارج است می باید به ثمربخشی یا بی سودی آنها فتوی داد (راین، ۱۳۸۲، ص. ۸۰).

به عقیده مکس بلک^۷ همان طور که یک دیاگرام صادق نیست اما می تواند دقیق یا نادقیق باشد، یک گزاره ی استعاری هم علی رغم نداشتن صدق و کذب می تواند دقیق یا کارگشا باشد. (دباغ، ۱۳۹۳، ص. ۱۵۵)

⁵ disconfirmation

⁶ Crisis of vocabulary

⁷ Max black

فایده مندی^۸ و اثر بخشی^۹ چگونه تعریف می شوند؟

فایده کمیتی روان شناختی^{۱۰} است: معیاری برای ترجیح است و ترجیح وضعیتی ذهنی است که به واسطه برداشت خود مشارکت کننده از اعمالش، معرفی می شود (روت، ۱۳۸۹، ص. ۳۳۸). اثر بخشی استعاره ها نیز با سه معیار سنجیده می شود: موفق، مقید با ضوابط ما و همچنین مفید در دنیای علم باشد. به تعبیری دیگر در یک مطالعه اثر بخش، میزان تحقق اهداف اندازه گیری می شود.

اهداف متفاوت نوع نگاه به طراحی و رویکرد اجرا شده در آن را تحت تاثیر قرار می دهد، طراحی اسلامی هدف را به چه

طریقی تغییر داده است؟

دیویدسون معتقد است خاصیت القا کنندگی استعاره ها از جنس روان شناختی است و نه معنی. همزمان ک استعاره ای را می شنویم همانند آن است که تابلو نقاشی می بینیم و حس آن به ما منتقل می شود. (دباغ، ۱۳۹۳). به کمک مهارت های شناختی، استعاره های نوع اول را تفسیر می کنیم. بدین ترتیب سودمندی آنها را بررسی خواهیم کرد. هر یک از رسوم اعتقادات جامعه ابتدایی نقش خاص در حیات اجتماعی اهل آن دارد. همچنان که هر یک از اعضای بدن زنده نقشی در حیات عمومی ارگانیسم دارد (brown, 1921, p. 230). از این رو می توان اذعان داشت، شناختی به ما کمک می کند که معتبر باشد؛ به این معنی که منسجم، درست و واقعی باشد. و همچنین مهم است که شناخت ما ارزشمند باشد یعنی در واقع معنادار، جامع و سودمند باشد (میتوگ، ۱۳۹۵، ص. ۱۸) همانگونه که در تفسیر سیستم جوامع ابتدایی بدان اشاره نمودیم. حال به اعتقاد کلیفور گیرتز هیچ راه مستقل از فرهنگی وجود ندارد که معین کند آدمیان به دنبال برآوردن چه نیازهایی هستند. منافع و حاجات، ماهیت فرهنگی دارند لذا برای آنکه رویکرد اختیار عاقلانه را در مورد جامعه ای به کار بندیم، باید کاری معناکاوانه کنیم تا استانداردهای موضعی حاجات را به دست آوریم (لیتل، ۱۳۸۱، ص. ۲۴۸). چرا که برای کشف معنا، میزان جامعیت و حدود سودمندی یک پدیده، راهی جز دستبردن به معناشناسی آن پدیده و تطبیق آن روش معناشناسی با اصول علمی آن عصر وجود ندارد به این علت که مقصود ایجاد پذیرش علمی آن مطلب می باشد. رفتار یک فرد همواره معطوف به اقتاع و ارضای خواسته های مادی و معشیتی او نیست (sahlins, 1976, p. 55). به همین دلیل لایه های بنیادین در تفکرات و تمایلات انسانی، مکانیزم های اساسی تری برای ایجاد انگیزه و معنا در تولید رفتارهای اثر بخش، طلب می کند. هراندازه هم که معتقد باشیم جهان امروز به پیشرفت قابل توجهی در زمینه تکنولوژی در مطالعات رفتاری رسیده است باز هم تجربه زندگی مدرن نشان داده است که عدم ادراک درست از جایگاه اصیل انسان در هستی و همچنین عدم برخورداری از اهداف متعالی باعث انسداد روزه های معنادار حقیقی انسان می شود (گائینی & حسین زاده، ۱۳۹۱، ص. ۱۳۲).

باورها و آموزه های دینی چنین القا می کنند که انسان موجودی مادی در کنار دیگر موجودات نیست، بلکه او از دالان «هست های» متنوع گذر کرده است، بنابراین نمی توان تنها او را با تجهیز و تأمین امکانات مادی از پوچی و سردرگمی رهانید و به او معنا بخشید (آملی، ۱۳۷۹، ص. ۵۰). بدین گونه دو مقوله ی باور و همچنین نیاز انسان به آموزه های دینی، که حاوی شاکله ی همین باورها است، بیش از پیش مطرح و به علوم وارد می شوند. توجه به عالم غیب و دنبال نمودن اهداف معنوی علاوه بر مادی، کاربردهای معناکاوی^{۱۱} در مواجهه با سازمان هایی است که با فرهنگ اسلامی شکل گرفته اند (گائینی & حسین زاده، ۱۳۹۱، ص. ۱۳۶).

همانطور که مشخص است احساسات آدمی در برگیرنده و متجلی معنویات قابل اهمیت از جانب وی، می باشد؛ بنابراین بر مبنای اطلاعات فوق این سوال مطرح می شود که: آیا نظریه ای بر پایه ی آموزه های دینی (اسلام) به منظور تدوین فرآیند و تاثیر بر فرآیند طراحی مطرح شده است؟ چرا که هویت طراحی تامین نیاز احساس رضایت کاربر است، همان مطلوبی که انسان در پی آن به مقوله ی باورها و آموزه های دینی دست برده بود.

در طراحی صنعتی، مهندسی کانسی قواعد و اصول تأثیر احساسات در اسکیس و طراحی را به ما می دهد. (کلینی ممقانی & خرم، ۱۳۸۷) از این رو می تواند در وهله ی آزمایش، ابزار مناسبی برای تبدیل و فرموله کردن این اطلاعات در شاکله ی طرح و محصول قرار گیرد. همواره این نکته قابل توجه است که مهندسی کانسی گرایش مشخص و رسمی ای به آموزه های دینی خاصی ندارد. بنابراین این انتظار می رود که در صورت به میان آمدن حرف از فرموله کردن ادیان در حرفه طراحی، متدی اجرایی و قابل ارزیابی برای تجسم آن آرمان ها نیز ارائه گردد که حاوی چهارچوب ها و هنجار های همان مکتب یا دین باشند. در این صورت باید پرسید: آیا در طراحی اسلامی معیاری

⁸ utility

⁹ effectiveness

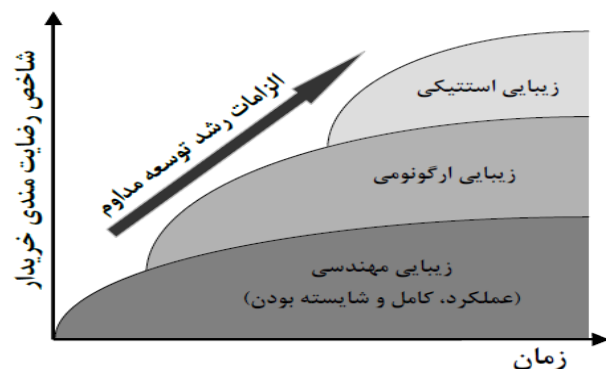
¹⁰ Psychological magnitude

¹¹ hermeneutic

این چنین و در عین حال در جهت تعلیم و ارج نهادن به معنویات مطرح شده است؟ و یا مراحلی با این مضمون به چهارچوب تعیین شده در مهندسی کانسی اضافه شده است که خروجی آن را با باور ها و این آموزه ها منطبق سازد؟

طراحی صنعتی بخشی از راهکار لازم جهت چینش عناصر ماکرو و میکرو در محصول را توسط قوانین ارایه شده از جانب نظریه گشتالت در اختیار طراح قرار می دهد؛ زیبایی بصری محصول مدیون چیدمان اجزای آن می باشد. در اسلام نیز معیار های زیبایی به وفور و صراحت مطرح شده اند و لذا انتظار می رود در چیزی مانند طراحی اسلامی نظریه ای جامع تر از گشتالت مطرح شود. این انتظار از آنجایی نشأت می گیرد که در ابتدای مبحث طبق اصول ارائه یک فرضیه و شرایط پذیرش آن، قوانین و فاکتور هایی برای ابطال و یا پذیرش یک فرضیه وجود دارد که بقای آن فرضیه در گرو پیروی از این چهارچوب ها است. لذا در صورت عدم احراز این شرایط برای تولید یک فرضیه، تنها نتیجه ی بدست آمده ایجاد یک استعاره دیگر برای پوشش بخشی از محتوای نوظهور است که در این صورت باید ابعاد کیفی و الگوهای ذهنی موثر ناشی از این استعاره جدید بررسی و تبیین گردد.

گشتالت یکی از موارد مورد توجه در مهندسی کانسی است؛ همانطور که در دیاگرام زیر مشاهده می شود الزامات رشد توسعه مداوم در یک طرح یا سرویس تحت تاثیر سه دسته از عوامل می باشد که در بالاترین مرتبه ی آن زیبایی استیسی قرار دارد. بنابراین می توان مشاهده کرد توجه به گشتالت در والاترین مرتبه اهمیت در مهندسی کانسی قرار دارد.

شکل ۱. نمودار رابطه رضایت مندی خریدار و ویژگی های طراحی محصول با رویکرد توسعه مداوم
Based on Mazda Craftsmanship Concept, Mazda Motor Corporation

تصویر شماره ۱: (کلینی ممقانی & خرم، ۱۳۸۷)

برای فرد معنویت گرا، بخشنندگی، عدالت و احترام به دیگران و خیر خواهی شاخص های رفتاری هستند حال آنکه در سازمان هایی که صرفاً در پی استفاده از تلاش کارکنان برای کسب سود و کارایی بیشتر سازمان هستند، افراد را تشویق به سنگدلی می کنند؛ و این در شاکله ی ارزش های فرد تعارض ایجاد می کند (گائینی & حسین زاده، ۱۳۹۱، ص. ۱۳۴). نسبیت اخلاقی: نظریه ای که می گوید فرهنگ های مختلف واجد نظامات اخلاقی مختلف و ناسازگارند. گونه ای از الزامات هنجاری از اجتماعی به اجتماع دیگر فرق می کند. برای مثال جماعتی سقط جنین را منفور می دانند حال آنکه در جامعه ای دیگر این امر روشی جهت تنظیم خانواده است. این سیستم نظامات اخلاقی متفاوت است که بر تلقی افراد از عدالت، انسانیت، ادب و زیبایی حکومت می کند (لیتل، ۱۳۸۱، ص. ۳۶۰). بنابراین مردم بین انجام الف و ب، الف را به ب ترجیح می دهند اگر و تنها اگر نفع مورد انتظار الف برابر یا بیشتر از ب باشد (روت، ۱۳۸۹، ص. ۳۳۵).

حال باید پرسید که آیا طراحی اسلامی تبیین جدیدی بر اساس تعلیمات خود برای تغییر در معیار یک طراح و به دنبال آن تغییر معیارهای منفعت جویانه در مصرف کننده در انتخاب محصول و یا سرویس و همچنین در رضایت مندی از آن مطرح کرده است؟ باید اذعان داشت هرچه تعارض یاد شده کمتر باشد آرامش و رضایت مندی افراد یک جامعه افزایش یافته و در نهایت توسعه محصول و خدمت، تداوم می یابد؛ بنابراین شاخص رضایت مندی خریدار در جوامع اسلامی می تواند متفاوت از جوامع دیگر باشد؛ با توجه به این که در اسلام راهبرد هایی در جهت سوق دادن امیال انسانی در مسیری به منظور تعالی روح انسان ارائه شده است، آیا طراحی اسلامی از این تعالیم بهره مند شده است؟ آیا می توان مدلی متفاوت از آنچه مطرح شد، برای الزامات رشد توسعه مداوم، با توجه و لحاظ عوامل تعالی روح انسان و توجه به معنویات و عرفان، ارائه داد؟

نتیجه گیری

با این اعتقاد که هر حادثه ای علتی دارد به دنبال علل برخاستیم و چنانچه آنها را نیافته باشیم نتیجه می گیریم که ما قادر به پیدا کردن نبوده ایم نه اینکه اصلاً علتی در کار نبوده است. می بایست یادآوری کنیم که هر فعل ممکن است چندین پیامد داشته باشد و لذا ادعا نمی کنیم که پیامد آن را با اطمینان کامل تعیین کرده ایم. اما همچنان متعهد به این الزام هستیم که قبل از پیشنهاد هر مطلب، حدودی از آثار آن و یا وجوهی که مورد خطاب قرار می دهد امری نه تنها ضروری بلکه انسانی و اخلاقی در راستای همان آموزه های دینی است. به نظر اورول^{۱۲} انسان تا هنگامی که با افرادی از فرهنگ های مختلف برخورد کرده است متوجه ی حقیقت عقاید خود نیست. در کتاب خشونت می خوانیم که علت اصلی ترس از همسایه، زبان است، البته که زبان خود وسیله غلبه بر خشونت مستقیم است. گویندگان بدون آنکه سخنی بگویند قادر به رهنمون کردن ذهن مخاطب به امر مورد نظرشان هستند. از آنجایی که زبان را مقوله ای فراوضعی می دانیم که با تغییر در رویه اجتماعی، تغییر می یابد. به دنبال چنین تغییری، زبان علاوه بر کارکرد پیشین خود به عنوان وسیله ای برای سلطه، فریب و قدرت اجتماعی تلقی می گردد؛ از این سو گوینده مسئول است. گاهی سکوت زیان بارترین کاری است که می توان انجام داد. سخن را کوتاه می کنیم و با چند سخن از مقاله ی پروفیسور عبدالسلام که تحت عنوان اسلام و آینده در ماه ژانویه سال ۱۹۸۷، در کویت برگزار شد، این نوشتار را خاتمه می دهیم.

علم به خاطر منافع مادی و توانایی که کاشفان علم می توانند به ما دهند مهم است، همین طور به این خاطر که جهانی است؛ می تواند وسیله ی همکاری برای تمامی انسان ها باشد. خطاب به افرادی که در رابطه با تأثیر علم مدرن بر اسلام نگرانند این طور بیان داشته است که این را بدانند هیچ ناسازگاری بین دین و علم وجود ندارد.

¹² George Orwell

منابع و مراجع

- [۱] آملی، ع. ج. (۱۳۷۹). صورت و سیرت انسان در قرآن. قم: مرکز نشر اسراء.
- [۲] بابی، ا. (۱۳۹۰). روش شناسی کاربردی تحقیق در علوم انسانی. (ک. فیضی، & س. رضوی، مترجم) تهران: انتشارات سازمان مدیریت صنعتی.
- [۳] دباغ، ف. ا. (۱۳۹۳). مجاز در حقیقت. تهران: انتشارات هرمس.
- [۴] راین، آ. (۱۳۸۲). فلسفه علوم اجتماعی (نسخه چاپ سوم). (ع. سروش، مترجم) تهران: موسسه فرهنگی صراط.
- [۵] روت، م. (۱۳۸۹). فلسفه علوم اجتماعی. (م. شجاعیان، مترجم) تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی.
- [۶] ژیک، ا. (۱۳۹۵). خشونت پنج نگاه زیر چشمی. (ع. پاکنهاد، مترجم) تهران: نشر نی.
- [۷] عبدالسلام، م. س. (۱۳۸۷). شکوفایی علم در جهان اسلام. (ا. افتخاری، & غ. خواجه سروی، مترجم) تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی.
- [۸] کلینی ممقانی، ن. & خرم، م. (۱۳۸۷). اثر گذاری و نقش احساس در فرایند طراحی محصول در آمدمی بر روش شناسی مهندسی کانسی. نشریه بین المللی علوم مهندسی دانشگاه علم و صنعت ایران، ۱۵۱-۱۶۰.
- [۹] گائینی، ا. & حسین زاده، ا. (۱۳۹۱). پارادایم های سه گانه اثبات گرایی، تفسیری و هرمنوتیک در مطالعات مدیریت و سازمان. راهبرد فرهنگ، ۱۰۴-۱۳۸.
- [۱۰] لیتل، د. (۱۳۸۱). تبیین در علوم اجتماعی. (ع. سروش، مترجم) تهران: موسسه فرهنگی صراط.
- [۱۱] میتوگ، د. (۱۳۹۵). یادگیری نظریه پردازی. (ن. ا. عاملی، مترجم) تهران: پژوهشکده مطالعات فرهنگی و اجتماعی وزارت علوم تحقیقات و فناوری.
- [12] brown, r. (1921). the myth and ritual school. new york: garland publishing.
- [13] sahlins, m. (1976). culture and practical reason. chicago: university of chicago press.